

УДК 398.22(=512.154)
DOI 10.35254/bsu/2025.74.24

Садыралиева Г.Э
К.Карасаев атындагы БМУ
филол. илим. канд.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ МАДАНИЙ КОДДОР

Аннотация

Бул макалада «Манас» эпосундагы маданий коддор кыргыз элинин улуттук иденттүүлүгүнүн булагы катары талданган. Маданий коддор семиотикалык көз караштан, муундан муунга өтүп, дүйнө тааным менен жүрүм-турум үлгүлөрүн калыптандырган, түшүнүктөрдүн, образдардын, баалуулуктардын, символдордун туруктуу тутуму катары каралат. Изилдөөнүн методологиялык негизин Э. Кассирер, Ю.М. Лотман, В.А. Маслова, М.В. Пименова сыяктуу окумуштуулардын эмгектери, ошондой эле «Манас» эпосунун комплекстүү текстологиялык жана лингвомаданий талдоосу түзөт. Изилдөө учурунда эпосто беш негизги маданий код түрү аныкталды: зооморфтук, колоративдик, мейкиндик, темпоралдык жана стихиялдык коддор. Ар бир код кыргыз элинин айткан дүйнө таанымын, салттуу каада-салтын жана маданий баалуулуктарын чагылдырган. Маданий коддор элдин көп кылым өтүп келген рухий тажрыйбасын сактап турат.

Түйүндүү сөздөр: семиотика, улуттук иденттүүлүк, символизм, элдик салттар, архетиптер, дүйнө тааным, кыргыз маданияты, текстологиялык талдоо, этномаданий маанилер, рухий мурас

Садыралиева Г.Э
БГУ им. К.Карасаева
канд. филол. наук

КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Аннотация

Статья посвящена анализу культурных кодов эпоса «Манас» как источника национальной идентичности кыргызского народа. Культурные коды рассматриваются с позиций семиотики как устойчивые системы понятий, образов, ценностей и символов, передающиеся из поколения в поколение и определяющие мировоззрение и модели поведения. Методологическую основу исследования составляют труды Э.Кассирера, Ю.М.Лотмана, В.А.Масловой, М.В.Пименовой, а также комплексный текстологический и лингвокультурологический анализ эпического текста. В результате исследования в эпосе «Манас» выявлены следующие типы культурных кодов: зооморфный, колоративный, пространственный, темпоральный и стихияльный. Каждый код отражает специфику народного мировоззрения, традиций и картины мира кыргызского этноса. Культурные коды эпоса представляют собой способ познания действительности, сохраняющий и транслирующий многовековой духовный опыт народа.

Ключевые слова: семиотика, национальная идентичность, символизм, фольклорные традиции, архетипы, мировоззрение, кыргызская культура, текстологический анализ, эт-

нокультурные смыслы, духовное наследие

Sadyralieva G.E.

*BSU named after K.Karasayev
senior lecturer*

CULTURAL CODES IN THE EPOS “MANAS”

Abstract

This article analyzes the cultural codes of the Manas epic as a source of national identity for the Kyrgyz people. Cultural codes are considered from a semiotic perspective as stable systems of concepts, images, values, and symbols, passed down from generation to generation and shaping worldview and patterns of behavior. The methodological foundation of the research includes the works of E. Cassirer, Y.M. Lotman, V.A. Maslova, M.V. Pimenova, along with a comprehensive textological and linguoculturological analysis of the epic text. The study identifies five main types of codes: zoomorphic, colorative, spatial, temporal, and elemental, each reflecting the specifics of Kyrgyz worldview, traditions, and culture.

Keywords: semiotics, national identity, symbolism, folklore traditions, archetypes, world

view, Kyrgyz culture, textological analysis, ethno-cultural meanings, spiritual heritage

Маданий код – бир улутка жана топко мүнөздүү болгон туруктуу түшүнүктөрдүн, образдардын, баалуулуктардын жана символдордун жыйындысы. Ал муундан муунга өтүп, элдин дүйнө таанымын, дүйнөнү кабылдоосун, жүрүм-турум үлгүлөрүн аныктаган негизги булак болуп саналат. Маданий коддор аркылуу элдик психологияны жана маданияттын уникалдуу өзгөчөлүктөрүн, бир улутка таандык жалпы дүйнө сүрөтүн таанууга болот.

Гуманитардык илимдерде *маданий код* түшүнүгү маданияттын семиотикалык концепциясынын элементи катары калыптанган. Ошону менен бирге семиотикалык теориянын чегинде маданият белгилик-символдук система катары каралат. Маданияттын белгилик мүнөзү жөнүндө биринчи жолу немис философу Э.Кассирер белгилеген. Анын маданий философиясы боюнча адам өмүрүндөгү ар кандай маданий чөйрөлөр (тил, миф, дин, искусство, илим) символдук формалар болуп саналат жана өзгөчө маданий-символикалык система катары каралат [1, 67].

Семиотика боюнча терең изилдөө

жүргүзгөн орус окумуштуусу Ю.М.Лотман маданиятты белгилик система катары карап, аны семиосфералык мүнөзүн аныктайт [2].

Ошентип маданий коддор дүйнөнү категориялаштыруу процессинде анык болот. Ал эми категоризация көп түрдүүлүктү бир бир түр катары кароо процесси менен шартталат жана ал процесс курчап турган дүйнө менен карым-катыш этабында гана ишке ашат. Ошону менен бирге категориялардын өзү адам аң сезиминде курчап турган чөйрөнүн талаптарына ылайык калыптаныт.

Окумуштуу В.А.Маслова улуттун маданий коду бул – тил деп белгилейт. Тил кыймылга келгенде гана, башкача айтканда, сөз жаралганда лингвомаданий код жөнүндө кеп кылууга болот. Буга ымдоо-жаңсоолордун вербалдык эмес кодунун негизинде пайда болгон кинесикалык лингвомаданий коддорду мисал кылып алсак болот. Мисалы: *ийинди куушуруу, желкесин кашуу, башын жерге салуу* сыяктуу сөз айкаштарынын мааниси аталган кыймылдардын образын камтып турат [3,27].

Белгилүү тилчи-окумуштуу М.В.Пименованын пикири боюнча, маданий код

– жалып категориялык касиеттери менен байланышып турган дүйнө сүрөтүнүн объектилеринин мүнөздөмөсүнүн макро-системасы, ошону менен бирге табигый жана адам жараткан объектилердин (био-факт жана артефакт), ички жана сырткы дүйнөнүн объектилеринин (физикалык жана психикалык кубулуштар) биримдигинен турган дүйнө сүрөтүнүн элементтеринин таксономиясы [4, 23].

Маданий кодду чындыкты сезим аркылуу кабыл алган бардык көрүнүштөр түзүп турат. Алсак, асаман телолору, табият кубулуштары, флора, фауна, адам дене-бөлүктөрү, техника, курал-жарак ж.б. Ушуга байланыштуу төмөнкүдөй маданий коддорду бөлүп алууга болот: космогониялык, мейкиндик, сандык, табияттык-ландшафттык, архитектуралык, зоонимдик, өсүмдүк, соматикалык ж.б.

Бул макалада кыргыз маданиятынын баа жеткис байлыгы «Манас» эпосундагы маданий коддор улуттук иденттүүлүктүн булагы катары талдоого алынат.

Зооморфтук код. Метафоралык экспансиянын эң байыркы булактарынын бири – зооморфтук код. Зооморфтук код – маданияттагы өзүнө жаныбардын (анимализм), куштардын (орнитизм), балыктардын (ихтиизм), курт-кумурскалардын (энтоизм) белгилерин камтыган образдардын жана символдордун жыйындысы [4, 23]. Тилдеги негизги зооморфтук метафоралар байыркы мифтик түшүнүктөр менен байланышат жана көпчүлүк тилдерде зоонимдер кепте баалоочулук компонент катары кызмат аткарат. Мисалы, кыргыз тилинде *жылкы мүнөз, куу түлкү, маралдай буралган, алгыр куштай* деген образдуу сөздөрдүн тобу зооморфтук кодду камтып турушат.

Ал эми кыргыз маданиятынын энциклопедиясы катары бааланган «Манас» эпосунда улуттун дүйнө таанымы, каада-салты, ой-туюму, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү тууралуу кеңири

маалыматтар орун алган. Эпосто кыргыз элинин турмуш-тиричилигинде маанилүү орунду ээлеген төрт түлүк малдан баштап, жапайы айбандарга, мифтик жаныбарларга чейин кездешет. *Аккула* баштаган баатырлардын атактуу тулпарлары баяндалат, ошону менен бирге жылкынын жаш өзгөчөлүгүн, өңү-түсү сыяктуу өзгөчөлүктөрүн билдирген сөздөргө бай.

Ошону менен бирге эпосто зоометафора өзгөчө орунда туруп, символдук мүнөздө кеңири колдонулган. Мисалы:

*Билбегенди билгизген,
Билимдүү экен Акбалта,
Туйбаганды туйгузган,
Туйгун экен Акбалта
Жакып, балаң өңдүү жан болбос,
Жаныңдагы жолдошу
Жаланып турган сур жолборс* [5].

Антропоморфтук метафора – жансыз нерселерге, табигый кубулуштарга же жаныбарларга адамга тиешелүү сапаттарды, иш-аракеттерди же эмоциялык абалдарды таандык кылып, ошону менен бирге аларды адам менен ассоциативдик байланыш түзүп турган образдуу туюнтма. Мисалы:

*Чүкө ыргыды чыркырап
Эсен кандын эки нар
Чүкө тийген жилиги
Талкан болду быркырап.*

*Муздак шамал урду эле
Тоо башында дүмпүйүп
Кара булут турду эле
Булут учуп бурулуп
Асмандан алты сай мөндүр куюлуп*

Колоративдик (өң-түс) код – бир нерсенин же кубулуштун касиеттери кандайдыр бир белги же символ катары колдонулган түс менен ассоциациялык түшүнүк аркылуу экинчисине өтүүдөн улам пайда болгон метафоранын бир түрү. Кыргыз

маданиятында түскө да өтө чоң маани берилип, ар биринин символдук мааниси бар. Ал эми «Манас» эпосунда бардык түстөр маданий колоративдик код катары катышып, каармандардын жана аларга тиешелүү нерселерди белгилеп, өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп турат. Түстөрдүн ичинен ак лексемасын карап көрөлү.

Байыркы доорлордон бери түрк тилдеринде орун алган ак лексемасы бир катар номинативдик жана өтмө маанилерге ээ. Биздин ата-бабаларыбыздын кадимки аң-сезиминде ак түс ыйык деп эсептелет жана аны менен бирге элдин кудуретин жана жеңилбестигин айгинелеп турат. Ак түс элдин психологиясында өзгөчө орунда туруп, элдин каада-салтында, ишенимдеринде көп колдонулат. Мисалы: *ак сарбашыл, ак чачуу, ак кийиз, ак өргө* ж.б. [6].

«Манас» эпосунда Манаска таандык бардык нерселер да ак түсү менен байланышат: *Аккула, Аккелте, Акишумкар, Аколпок, Актайган*.

Мейкиндик коду - белгилүү бир элдин же жамааттын мейкиндикке байланыштуу жана маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдырган белгилердин, сүрөттөрдүн жана символдордун тутумун билдирип, өзүнө туулган жер, мекен жөнүндө түшүнүктөрдү, ошондой эле тилде, искусстводо жана күнүмдүк жашоодо көрүнүп турган мейкиндик тууралуу дүйнө таанымды камтыйт. Лингвомаданияттагы мейкиндик коду – байыркы түшүнүктөрдүн бири жана дүйнөнү локалдык (орундук) жагынан таануу ыкмасы. Түзүлүштүк жагын сыпаттоодо мындай бинардык оппозиция колдонулат: *төмөнкү-жогорку, алыс-жакын, терең-тайыз, ички- сырткы, узун-кыска* ж.б. Кыргыз тилинде мейкиндик түшүнүгү *дүйнө, мейкиндик, талаа, асман, жер, аалам, тоо* деген сыяктуу лексемалар, *жердин түбү, төрт тарабы кыбыла, ит өлгөн жерде жүрөгүнүн түпкүрүндө, айырмасы асман менен жердей* деген сыяктуу фразеологизмдер менен берилет.

Ал эми эпосто мейкиндик коду мындай берилет:

*Кең Алтайда баткалда
Күн кылкылдап батканда.
Каптал жакта Каңгай бар,
Каңгайда кара калмак бар.
Кайраты бийик, заары күч,
Кагылышкан адамды
Кыла турган жылма түз.*

Темпоралдык код – убакыт түшүнүгүн чагылдырып турган тилдик бирдиктердин (сөздөр, фразеологизмдер) же маданий символдордун жыйындысы. Темпоралдык код тилде ар кандай метафоралардан туруп, мындай түшүнүктөрдү сыпаттайт: 1) Кудайдын мезгили (түбөлүктүк, өлбөстүк, кайра жаралуу), 2) адам өмүрүнүн мезгили (балалык, жаштык, жетилген курактык, карылык), 3) дүйнөнүн илимий сүрөтүнө жана элдик классификацияга кирген убакыт түшүнүктөрү (мүнөт, саат, кылым), 4) күн убактысы (кеч, күндүз, түн, түш) [4].

Булардын ичинен биринчи типтеги метафоралар байыркы теоморфтук түшүнүктөр менен байланышат: *убакыт мыйзамы, убакыт көрсөтөт, убакыт учат* ж.б. Ал эми «Манас» эпосунда убакыт ар кандай тилдик каражаттар менен берилген. Мисалы:

*Кыбыланы баштанып,
Алп уйкуну салыптыр.
Күн шашке болгон кезинде* [5].

Эпосто Манастын балалык чагын баяндап жаткан кезде, анын эр жеткен мезгилин мындай образдуу сөздөр менен сыпаттап берилген:

*Берен Манас балаңы,
Белге таңуу кылалы.
Быркылдак куурай бышкыча,
Мыйзамдын гүлү учкуча* [5].

Стихиялык код – жер, суу, от жана абага, жаратылыш кубулуштарына байланыштуу касиеттердин метафоралык мүнөздө колдонулушу менен шартталат. Мисалы:

*Камышты көр, селди көр
Каптап келген элди көр.
Толкуган кара калмакка*

Тоону бузган сел болду.

Жыйынтыктап айтканда, маданий код – дүйнөнү андап билүү ыкмасы. Ошондуктан ал билимдер муундан-муунга өтүп келгендиги тууралуу маалыматты камтып турат. Коддор аркылуу элдин улуттук дүйнө таанымы, кылымдарды карыткан тажрыйбасы чагылдырылып,

алар аркылуу адамзаттын азыркы жашоосуна баа берүүгө шарт түзүлөт.

Адабияттар

1. Кассирер Э. Философия символических форм : в 3 томах / Э. Кассирер. — Москва ; Санкт-Петербург : Университетская книга, 2002. — Том 1. — 272 с.
2. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман. — Санкт-Петербург : Академический Проект, 2002. — ISBN 5-7331-0184-9. — EDN CVZQXF.
3. Маслова В. А. Коды лингвокультуры : учебное пособие / В. А. Маслова, М. В. Пименова. — Москва : ФЛИНТА : Наука, 2016. — 180 с. — ISBN 978-5-9765-2702-7.
4. Пименова М. В. Коды культуры и принципы концептуализации мира / М. В. Пименова // *Studia Linguistica Cognitiva*. Язык и познание: методологические проблемы и перспективы. — Москва : Гнозис, 2006. — Вып. 1. — С. 172–187.
5. Манас : [офиц. сайт эпоса «Манас»]. — URL: https://eposmanas.ru/manas_kg/ (дата обращения: 13.11.2025).
6. Саматов К. Лексемы, выражающие ахроматические цвета ак «белый», кара «черный» и боз «серый» в киргизском языке / К. Саматов // *Проблемы современной науки и образования*. — 2016. — № 10 (52). — С. 97–109. — EDN VZKSRX.
7. Бакчиев Т. Цветовая символика в эпосе «Манас» / Т. Бакчиев // *IV Всероссийский конгресс фольклористов : сборник научных статей*. — Москва, 2020. — Том 3. — С. 239–246.
8. Садыралиева Г. Э. Кыргыз тилиндеги эвфемизмдик метафоралардын стилдик өзгөчөлүктөрү / Г. Э. Садыралиева, Ж. Артыкова // *Вестник БГУ им. К. Карасаева*. — 2023. — № 1 (63). — С. 188–195. — DOI: 10.35254/bhu/2023.63.34. — EDN BCQPQK.